

Супрун Н. А., Боднарчук Т. Л.

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ПРОТЕКЦІОНІСТСЬКО-ФРИТРЕДЕРСЬКОЇ ПОЛЕМИКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Мета статті полягає у виявленні історичних особливостей еволюції наукових поглядів та теоретичної концептуалізації проблематики протекціонізму як чинника економічного розвитку у вітчизняній науковій літературі XIX – початку XX ст. У контексті дослідження було проаналізовано проблематику протекціоністсько-фритредерської полеміки на різних етапах практичного впровадження політики патерналізму російським урядом. Обґрунтовано категорію раціонального протекціонізму як можливе консенсусне вирішення зазначеної дискусії. Виявлено, що наукова полеміка між прихильниками протекціонізму та послідовниками фритредерства мала важливе науково-прикладне значення, оскільки сприяла обґрунтуванню концептуальних засад формування вітчизняної моделі економічного розвитку. Перспектива подальших досліджень у даному напрямку полягає у висвітленні концепцій політики державного патерналізму на різних етапах історичного розвитку української території, що можуть розглядатися як теоретико-методологічна база розробки вітчизняної стратегії економічного розвитку у сучасних умовах.

Ключові слова: історія економічної думки України, історія економіки України, концепція економічного розвитку, протекціонізм, раціональний протекціонізм, фритредерство

Бібл.: 10.

Супрун Наталія Анатоліївна – доктор економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник, Інститут економіки та прогнозування НАН України (вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна)

Email: natalia_suprun@ukr.net

Боднарчук Тетяна Леонідівна – аспірант, Інститут економіки та прогнозування НАН України (вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна)

Email: tylya.ru@mail.ru

УДК 330.8(477)

Супрун Н. А., Боднарчук Т. Л.

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ЗАСАД ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В КОНТЕКСТЕ ПРОТЕКЦИОННО-ФРИТРЕДЕРСКОЙ ПОЛЕМИКИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Целью статьи является выявление исторических особенностей эволюции научных взглядов и теоретической концептуализации проблематики протекционизма как фактора экономического развития в отечественной научной литературе XIX – начала XX века. В контексте исследования проведен анализ проблематики протекционно-фритредерской полеміки на разных этапах практического внедрения политики патернализма российским правительством. Обоснована категория рационального протекционизма как возможно консенсусного решения указанной дискуссии. Обнаружено, что научная полеміка между сторонниками протекционизма и последователями фритредерства имела важное научно-практическое значение, поскольку способствовала обоснованию концептуальных засад формирования отечественной модели экономического развития. Перспектива дальнейших исследований указанной проблематики заключается в освещении концепций политики государственного патернализма на разных этапах исторического развития украинской территории, которые могут рассматриваться как теоретико-методологическая база разработки отечественной стратегии экономического развития в современных условиях.

Ключевые слова: история экономической мысли Украины, история экономики Украины, концепция экономического развития, протекционизм, рациональный протекционизм, фритредерство

Библ.: 10.

Супрун Наталія Анатольевна – доктор экономических наук, доцент, ведущий научный сотрудник, Институт экономики и прогнозирования НАН Украины (ул. Панаса Мирного, 26, Киев, 01011, Украина)

Email: natalia_suprun@ukr.net

Боднарчук Татьяна Леонидовна – аспирант, Институт экономики и прогнозирования НАН Украины (ул. Панаса Мирного, 26, Киев, 01011, Украина)

Email: tylya.ru@mail.ru

UDC 330.8(477)

Suprun N. A., Bodnarchuk T. L.

FORMATION OF CONCEPTUAL GROUNDS OF THE THEORY OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF PROTECTION FREE TRADE CONTROVERSY OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY

The goal of the article is detection of historical specific features of evolution of scientific views and theoretical conceptualisation of problems of protectionism as a factor of economic development in the domestic scientific literature of XIX – beginning of XX century. The article conducts analysis of problems of the protection free trade controversy at various stages of practical implementation of the policy of paternalism by the Russian government. The article justifies the category of rational protectionism as a possible consensus solution of the said discussion. It reveals that scientific controversy between the supporters of protectionism and followers of free trade had an important scientific and practical significance since it facilitated justification of conceptual grounds of formation of the domestic model of economic development. The prospect of further studies of the said problems lies in the study of the concepts of the policy of state paternalism at various stages of historical development of the Ukrainian territory, which could be considered as the theoretical and methodological basis of development of the domestic strategy of economic development under modern conditions.

Key words: history of economic thought of Ukraine, history of economy of Ukraine, economic development concept, protectionism, rational protectionism, free trade

Bibl.: 10.

Suprun Nataliya A. – Doctor of Science (Economics), Associate Professor, Leading Researcher, Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine (vul. Panasa Myrnogo, 26, Kyiv, 01011, Ukraine)

Email: natalia_suprun@ukr.net

Bodnarchuk Tetyana L. – Postgraduate Student, Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine (vul. Panasa Myrnogo, 26, Kyiv, 01011, Ukraine)

Email: tylya.ru@mail.ru

Постановка проблеми. Особливості ринкової трансформації економіки України на сучасному етапі актуалізують завдання вироблення ефективної урядової стратегії економічного розвитку, фундаментальним принципом якої повинен стати баланс між внутрішньоекономічними інтересами та екзогенними пріоритетами розвитку національного господарства, що має реалізуватися через виважену та економічно обґрунтовану політику протекціонізму. У свою чергу, це актуалізує потребу у дослідженні історичної еволюції наукових поглядів вітчизняних вчених на проблематику зовнішньоекономічної діяльності та виявлення на цій основі найбільш плідних у теоретико-методологічному та практичному аспектах наукових концепцій протекціонізму, що на сучасному етапі перебудови світового господарства можуть бути застосовані як підґрунтя стабілізації економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній економічній науці практично відсутні системні дослідження еволюції теоретичних концепцій протекціонізму XIX – початку XX ст. Фрагментарно дана проблематика розроблена у працях Т. Березовської, І. Блохіна, С. Виноградова, М. Кельнера, С. Корконосенка, С. Сказкіна, присвячених аналізу історичних джерел (насамперед, наукової періодики Російської імперії), в яких знайшли відображення різноманітні аспекти зовнішньоекономічної політики уряду.

Частково питання еволюції теоретико-методологічних поглядів на проблему захисної політики уряду висвітлене у наукових працях, присвячених дослідженню діяльності видатних вітчизняних науковців, що, обіймаючи високі урядові посади, брали безпосередню участь у реалізації зовнішньоекономічної політики Російської імперії XIX – початку XX ст. В цьому контексті слід згадати наукові розвідки Н. Рощектаєвої, В. Степанова, В. Кудлака, присвячені дослідженню політико-економічних поглядів М. Бунге та їх реалізації в урядовій діяльності, а також наукові праці В. Федорченка, С. Самонова, В. Зосипчука, в яких представлено аналіз політичних переконань С. Вітте, які значним чином вплинули на формування зовнішньополітичного курсу держави. Окремі історичні особливості протекціоністської політики уряду знайшли відображення через призму аналізу лібералістичної моделі Є. Канкріна у роботах М. Денієла, Т. Семенкової, А. Семенкова. В контексті досліджуваної проблематики на окрему увагу заслуговують розвідки С. Павлова та Я. Бутова, які в розрізі аналізу наукових ідей Д. Менделєєва узагальнюють основні тенденції розвитку протекціонізму в наприкінці XIX ст.

Постановка мети і завдань. Метою статті є виявлення історичних особливостей еволюції наукових поглядів та теоретичної концептуалізації проблематики протекціонізму як чинника економічного розвитку у вітчизняній науковій літературі XIX – початку XX ст. Досягнення зазначеної мети обумовило постановку наступних завдань: дослідження проблематики наукового та загальносуспільного дискурсу вказаного історичного періоду, аналіз теоретичних підходів до трактування змісту протекціонізму та практичної доцільності його застосування, висвітлення особливостей еволюції наукових поглядів вчених-економістів на проблему ефективної реалізації політики протекціонізму.

Основний зміст та отримані результати дослідження. Початок XIX ст. позначився поступовою відмовою урядової політики від заходів жорсткого протекціонізму та реалізації окремих елементів зовнішньоторговельної політики на принципах фритредерства. Основним рушієм такої трансформації та провідним суспільним агентом його поширення, на думку М. Туган-Барановського, було дворянство, яке, будучи головним споживачем іноземної продукції, в принципі не могло підтримувати політику протекціонізму, яка спричиняла додаткове податкове навантаження [1, с. 210].

У відповідь на запити господарського розвитку та під значним впливом зростання авторитету ідей класичної політичної економії з її фундаментальною ідеєю економічного лібералізму у вітчизняному науковому середовищі активізувались заклики щодо необхідності відмови від постулатів жорсткого протекціонізму та поширення принципів фритредерства. На початку XIX ст. серед різноманітних теоретичних моделей фритредерства у вітчизняній економічній науці значної популярності набули концептуальні підходи Г. Шторха та Л. Якоба, згідно з якими державна економічна політика повинна базуватися на принципах природного порядку і економічної свободи, дотримання яких є найбільш важливим для сфери дрібного аграрного виробництва. За Г. Шторхом, держава не повинна підтримувати розвиток зовнішньої торгівлі та промисловості, якщо залишається не реалізованим потенціал її аграрного сектору.

Проте ідея протекціонізму ще довго не втрачає своєї актуальності у вітчизняному економічному дискурсі, залишаючись центральним об'єктом наукової полеміки. На початку XIX ст. відбувається лише зміщення акцентів у дослідженні даної проблематики, зокрема в частині посилення аргументації щодо необхідності «пом'якшення» політики «жорсткого» протекціонізму та концептуалізація

ідеї «помірного» протекціонізму. Серед концепцій, що відстоювали дану ідею, помітне місце займав підхід М. Мордвінова, який, критикуючи смітівський принцип державного нейтралітету в управлінні економікою, вказував на необхідність активного використання механізмів урядової митно-тарифної політики та державних замовлень задля пришвидшення розвитку та модернізації вітчизняної промисловості.

Починаючи з другої чверті XIX ст. концептуалізація принципів протекціонізму здійснюється у наукових роботах представників громадсько-економічної течії ліберальних й революційних західників і слов'янофілів. Концепція державного патерналізму була провідною у слов'янофільській теорії економічного розвитку, згідно з якою економічна політика країни повинна реалізовуватися на принципах панславизму, історичного традиціоналізму й національного патріотизму. Як вказує П. Лященко, в принципах економічної політики слов'янофіли виходили з ідей селянської народності, артільного і общинного начала як винятково-особливої риси національного побуту і світогляду [2, с. 474]. Представники вказаної течії (І. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін, М. Максимович, О. Бодяньський, М. Данилевський) були активними прихильниками державного протекціонізму, проте наголошували на необхідності скерування його не на покровительство крупномасштабного виробництва, а, насамперед, на підтримку дрібних мануфактур, сільськогосподарських ремесел та торговельної діяльності [1, с. 220].

У межах слов'янофільського концепту найбільш помітними були обґрунтована І. Аксаковим ідея ізоляціонізму та концепція «виховного» протекціонізму, яку, наслідуючи Ф. Ліста, розвиває М. Данилевський. Згідно з ідеєю ізоляціонізму економічний розвиток країни повинен базуватися не на запозичених в інших країнах моделях господарської взаємодії, а на оптимальному використанні власного природного потенціалу та соціально-економічних переваг з урахуванням траєкторії попереднього історичного розвитку вітчизняного господарства. Концепція «виховного» протекціонізму у трактуванні М. Данилевського визначала митно-тарифний протекціонізм як головний механізм збереження національної самобутності країни та розширення меж її міжнародної економічної спеціалізації.

Представники іншої суспільно-політичної течії – ліберальні західники (І. Вернадський, О. Бутовський, І. Бабст та ін.), відстоюючи перспективність західноєвропейського сценарію суспільно-економічного розвитку, закликали до ліквідації феодално-кріпосницької системи, встановлення буржуазно-демократичного ладу шляхом просвітництва та наголошували на тому, що примноження народного багатства неможливе лише за рахунок сільськогосподарського виробництва, необхідною умовою є розвиток промисловості, яка сприяє створенню та накопиченню капіталу, підвищує рівень життя населення, забезпечує національно-культурний прогрес та створює конкурентні переваги країни на світовому ринку [3, с. 15]. За висловом П. Лященка, західники робили акцент на необхідності розвитку ка-

піталістичного підприємництва, стимулювання приватної господарської ініціативи, надаючи перевагу ліберальній промислово-торговельній політиці [2, с. 475].

Важливе місце серед теорій ліберальних західників посідає концептуальний підхід І. Вернадського, який, виходячи з ідеї економічного лібералізму, інтерпретує торговельний лібералізм як найоптимальнішу модель міжнародного економічного розвитку та основу самовизначення економічних позицій країни на світовій арені. Переконлива та системна аргументація ідей економічного лібералізму представлена в теорії «розумного прогресу» І. Бабста, згідно з яким головними умовами економічного прогресу є раціональний розподіл продуктивних сил на основі ліквідації примусової праці, розвиток промислового лібералізму у поєднанні з ефективною інвестиційною політикою уряду. Інтерпретуючи основні положення теорії гармонії інтересів Г. Кері, О. Бутовський головною умовою економічного прогресу визначає збалансованість часток продуктивних сил, що належать основним суспільно-економічним групам – підприємцям та робітничому класу, проте головним механізмом досягнення такого балансу вчений визнає не протекціонізм, а свободу торгівлі та вільну конкуренцію.

Натомість, концептуальна позиція радикальних західників (О. Герцен, М. Огарьов, В. Белінський, І. Горлов), що ґрунтувалася на критиці феодално-кріпосницьких та капіталістичних господарських форм та ідеалізації селянського соціалізму на основі общинного землеволодіння та вільнонайманої праці, заперечувала необхідність розвитку крупномасштабних форм промисловості, а тому скептично оцінювала можливості політики державного патерналізму. Радикальні західники припускали можливість розвитку дрібного мануфактурного виробництва, але лише на засадах економічного лібералізму та впровадження досягнень технічного прогресу.

Часта зміна зовнішньоекономічної політики уряду Російської імперії значно загострила протиріччя між прихильниками охоронної системи та послідовниками ідеї свободи торгівлі та сприяла активізації протекціоністсько-фритредерської полеміки у 50-60-х рр. Слід відмітити, що дана дискусія, хоч і виходила із реалій вітчизняного економічного розвитку, не носила оригінального характеру, а фактично стала відображенням західноєвропейської полеміки між послідовниками фритредерства та протекціонізму. До числа вітчизняних прихильників фритредерства належала більшість науковців та представників промислово-торговельної буржуазії, серед яких слід відмітити уже згадувані постаті І. Вернадського, О. Бутовського, а також Л. Тенгоборського, Б. Каліновського, М. Бунге, В. Корева, Н. Тарасенко-Отрешкова, Г. Гартмана та ін., концептуальні позиції яких було сформульовано на методологічних засадах класичної політичної економії. Своєю чергою, теоретичним фундаментом позицій протекціоністів стали ідеї німецької історичної школи, насамперед, теорія національної політекономії Ф. Ліста. До числа прибічників про-

текціоністських ідей належали К. Скальковський, О. Ушинський, О. Шипов, О. Семенов, О. Бобринський, М. Степанов, В. Швиттау та ін.

Слід відмітити, що, на відміну від радикальних поглядів представників західноєвропейської полеміки, позиції вітчизняних вчених та державних діячів були доволі поміркованими. Формуючи економічну політику однієї держави, прихильники ідеї свободи торгівлі не вимагали швидкого та негайного її впровадження. Своєю чергою, захисники протекціонізму не визнавали фритредерство як абсолютно неприпустимий напрямок зовнішньоекономічної політики уряду, визнаючи за необхідне врахування реальних економічних умов розвитку країни та довготривалого існування заохочувальної системи, змінити яку можливо лише поступово. Проте існувала низка питань, у вирішенні яких вищезазначені науковці та практики не могли дійти консенсусу, зокрема, вони стосувалися доцільності протекціонізму для розвитку національної промисловості, його ролі у розвитку продуктивних сил та зростання суспільного добробуту, впливу на національну та економічну безпеку.

Прихильники ідеї свободи торгівлі стверджували, що політика протекціонізму веде до підвищення вартості товарів внутрішнього виробництва та, відповідно, зниження рівня їх споживання населенням [4, с. 39]. Послідовники охоронної політики погоджувалися, що вона викликає тимчасову інфляцію, проте сприяє активному розвитку вітчизняної конкуренції, яка й урівноважує рівень цін та, завдяки створенню нових робочих місць, підвищує добробут й купівельну спроможність споживачів. Противники протекціонізму наголошували на тому, що митний тариф, як один з головних інструментів реалізації охоронної політики, є додатковим податковим тягарем для пересічного споживача. У відповідь, захисники протекціонізму зазначали, що відповідне твердження було б вірне, якщо все населення держави було б поділене на споживачів та виробників, проте в країні споживач одночасно є виробником і навпаки, а тому податковий тягар першого нівелюється вигодами другого [5, с. 371–372]. Слід зауважити, що на рівні теорії дана думка має право на існування, проте, на наш погляд, вона не відповідає тогочасним умовам економічного розвитку Російської імперії, де далеко не кожний споживач був виробником. Зокрема, більша частка селян виробляла продукцію не для продажу, а для задоволення лише власних потреб, аналогічно, група промислових робітників «продавала» свою робочу силу, проте не виробляла власного продукту.

Дискусійним також поставало питання ролі політики протекціонізму у розвитку продуктивних сил та посиленні суспільного збагачення країни. Керуючись положеннями теорій абсолютних та відносних переваг А. Сміта та Д. Рікардо, прихильники фритредерства стверджували, що застосування охоронної системи веде до марного витрачання продуктивних сил країни та нераціонального використання засобів виробництва. Захисники політики протекціонізму, базуючись на вченні К. Марло, стверджували, що надмірні витрати продуктивних сил на виробництво

певного товару в майбутньому будуть зменшені за рахунок науково-технічного вдосконалення засобів виробництва [6, с. 107].

Неоднозначними були погляди учасників полеміки стосовно питання впливу політики протекціонізму на розвиток внутрішньої промисловості. Зокрема, противники охоронної системи наголошували на тому, що вона веде до розвитку в країні виробничо- й технічно відсталих підприємств та галузей промисловості [5, с. 390]. На противагу, посилаючись на теорію національної політекономії Ф. Ліста, захисники політики протекціонізму стверджували, що для промисловості, що перебуває на початкових стадіях розвитку, іноземна конкуренція є негативним явищем, а відсталість зумовлена невиробничими факторами і тимчасово компенсується саме охоронними урядовими заходами. Крім того, з одного боку, на переконання прибічників фритредерства, привілеї окремим галузям промисловості підвищують приватний дохід окремих капіталістів та знижують загальносуспільний [5, с. 387]. Зі свого боку захисники охоронної політики відзначали, що саме свободи торгівлі, ліквідуючи торговельні обмеження, спричиняє монополізацію, яка, своєю чергою посилює соціальну диференціацію суспільства [7, с. 35].

Прихильники фритредерства наголошували на тому, що політика протекціонізму є неприпустимою для аграрної країни, тому що, штучно підтримуючи рентабельність неприродних галузей, сприяє перетоку капіталу з аграрних сфер, внаслідок чого знижується їхня продуктивність, зайнятість та національний дохід в цілому [5, с. 381]. У відповідь, захисники охоронної системи зауважували, що урядовий протекціонізм сприяє раціональному розподілу капіталу, посилює необхідний зв'язок між сільським господарством та внутрішньою промисловістю, забезпечує сталу зайнятість сільськогосподарського населення (зокрема, у зимовий період), розширює ринок збуту аграрної продукції та підвищує рівень технічного вдосконалення сільськогосподарського виробництва.

Керуючись ідеями фритредерства, вітчизняні вчені наполягали на тому, що охоронна система, ускладнюючи відносини з іноземними країнами, підриває національну безпеку держави: вона викликає ворожість та взаємне підвищення тарифних ставок в країнах-торговельних партнерах, в результаті чого нівелюються взаємні економічні вигоди та підвищується ймовірність розвитку військового конфлікту [5, с. 394]. На думку вітчизняних захисників протекціонізму, дане твердження є доволі відносним, адже на практиці жодна з країн світу не прийняла ідеї свободи торгівлі в її ідеальному варіанті: окремі митно-тарифні перешкоди присутні у взаємній торгівлі навіть західноєвропейських держав. Як контраргумент, прихильники охоронної системи заперечували, що саме ідея свободи торгівлі підриває економічну безпеку країни, тому що сприяє імпорتنій та експортній її залежності від ситуації на світовому ринку [7, с. 16–17]. У відповідь захисники фритредерства вказували, що свобода торгівлі досягається не зміною тарифів, а розвитком продуктивних сил, внаслідок чого само собою руй-

нується охоронна система та підвищується рівень самостійності країни й конкурентної спроможності вітчизняної продукції.

Науковий дискурс 1850-60-х рр. мав важливе теоретико-методологічне значення, оскільки у його контексті були обґрунтовані дві парадигмальні моделі економічного розвитку країни, а саме лібералістична та протекціоністська. Серед різних підходів до оцінки ролі протекціонізму у вітчизняній економічній науці найбільш плідною у методологічному сенсі стала концепція пропорційного росту елементів народногосподарської системи М. Бунге, відповідно до якої основою економічного прогресу є не лише розвиток вітчизняної промисловості, але й сільського господарства, дрібного мануфактурного виробництва, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, промислово-торговельної інфраструктури, транспорту тощо. У своїх ідеях М. Бунге не заперечував протекціонізм як економічне явище, однак виступав проти його спрямованості на підтримку промислового крупномасштабного виробництва [5, с. 390, 392]. Важливе місце в історії наукових поглядів на проблему протекціонізму посідала концепція економічного розвитку Б. Каліновського, центральною ідеєю якої є розвиток вітчизняної промисловості під впливом ринкових механізмів та за рахунок поступової мінімізації рівня державного регулювання економіки. Б. Каліновський, поділяючи ідеї фритредерства, разом з тим вказував на необхідність врахування історичних особливостей економічного розвитку країни, що подекуди зумовлює потребу у застосуванні протекціонізму як тимчасового та перехідного інструменту на шляху досягнення основної цілі – свободи торгівлі. Відмітною серед фритредерських теорій економічного розвитку країни була концепція ефективного конкурентного середовища Л. Тенгоборського, який називаючи сільське господарство основою розвитку продуктивних сил країни, відводив промисловості роль допоміжного фактору. Називаючи основною умовою розвитку промисловості не державний патерналізм, а ефективне конкурентне середовище, Л. Тенгоборський відстоював думку про економічну недоцільність надмірного протекціонізму та виступав за суттєве зниження рівня інтенсивності державного покровительства [5, с. 12].

До блоку патерналістських концепцій економічного розвитку може бути віднесена концепція ліберального протекціонізму О. Ушинського, особливістю якої є трактування фритредерства як наукової утопії та визнання протекціонізму як істинної політики національної та економічної свободи. Виходячи із концептуальних принципів німецької історичної школи, вчений вказував на те, що дійсна свобода міжнародно-економічних відносин можлива лише між країнами самостійними та незалежними, а досягнення такої незалежності при абсолютно різних ступенях розвитку, багатства та могутності може бути здійснене лише за допомогою тимчасового й помірною протекціонізму [7, с. 7, 81–82]. Ідея протекціонізму як основи економічного розвитку країни є домінантною у концептуальній позиції К. Скальковського, яка є своєрідною інтерпретацією у ві-

тчизняній економічній думці наукових поглядів Г. Кері. Науковець трактує теорію свободи торгівлі як ідеал майбутнього, а головною умовою запровадження фритредерства вважає наявність надлишкової пропозиції вітчизняного виробництва за умови абсолютного задоволення потреб внутрішнього ринку. Концепція економічного розвитку К. Скальковського ґрунтується на засадах посиленого митного та промислового протекціонізму, який трактується вченим як основний механізм ефективного розвитку вітчизняної промисловості та стабілізації фінансової системи країни.

Запровадження фіскальних тарифів російського уряду на к. 1880 – п. 1890-х рр. посилювало протекціоністсько-фритредерську полеміку у вітчизняній економічній науці. Дискусія даного періоду, на відміну від полеміки 1850 – 60-х рр., базується на обговоренні практичного досвіду реалізації протекціонізму в Російській імперії. Аналізуючи результати впровадження заохочувального та помірною протекціонізму, учасники даної полеміки (Д. Менделєєв, С. Вітте, Є. Рагозін, І. Янжула, М. Шавров, М. Данилевський) намагаються адаптувати теоретичні засади протекціонізму до реального господарського життя. На противагу, за лібералізацію митно-торговельної політики виступали Я. Новіков, Р. Сементковський, О. Терехов, Є. Радциг, О. Головачов та інші. Проблематика дискусії даного періоду зводилася до вирішення питань необхідності розвитку внутрішньої промисловості, впливу охоронної політики на сільське господарство та інтереси споживачів, взаємозв'язку протекціонізму та фінансово-грошової системи країни.

Захищаючи свої позиції, прихильники ідеї протекціонізму зазначали, що він забезпечує країні такий рівень розвитку внутрішньої промисловості, який не лише сприяє акумуляції капіталів, задоволенню потреб сільського та міського населення та його культурно-освітньому росту, але й є запорукою воєнної міцності країни та її національної безпеки, основою посилення її міжнародного впливу [5, с. 798–799]. На противагу, прибічники фритредерства стверджували, що саме політика протекціонізму, з одного боку, створюючи умови для переливу аграрного капіталу у штучностворені, сумнівнорентабельні та низькотехнологічні галузі внутрішньої промисловості, з іншого, перешкоджає ефективному розвитку сільського господарства, гальмує процес перетворення країни із землеробської у промислову [5, с. 809].

Особливо гостро у даній полеміці постає питання інтересів споживачів. Прихильники фритредерства однозначно стверджували, що протекціонізм веде до підвищення вартості споживчих товарів, а, отже, знижує рівень їхнього придбання, що абсолютно не відповідає інтересам пересічного споживача. У відповідь, захисники охоронного тарифу наголошували, що певна інфляція в країні можлива, проте вона є тимчасовою та нівелюється впливом внутрішньої конкуренції, розвитку якої сприяє протекціонізм [7, с. 60]. Слід зауважити, що даний аргумент був би вірний стосовно невеликої країни чи окремих автономних територій

із розвиненим внутрішньо-конкурентним середовищем. Проте у XIX столітті через великі територіальні простори Російської імперії, виробнича конкуренція в середині країни не була достатньо розвинена та немала значного впливу на рівень внутрішніх споживчих цін.

Дискусійним було питання впливу політики протекціонізму на торговельний баланс та фінансову систему країни. Прихильники охоронної системи стверджували, що негативний торговельний баланс країни сприяє значному відтоку дорогоцінних металів за кордон, що загрожує різким падінням цінності кредитного рубля та державним банкрутством. Натомість, охоронний тариф, обмежуючи імпорт готових виробів, нівелює потребу країни у золоті та сріблі й знижує зовнішній державний борг [5, с. 805–806]. На противагу, прибічники фритредерства вказували, що охоронний тариф не забезпечує позитивного сальдо торговельного балансу, тому що підтримує внутрішнє виробництво готової продукції не для експорту, а для споживання всередині країни, яке вимагає ще й іноземної сировини, напівфабрикатів, інструментів та машинного обладнання [5, с. 813]. Стосовно грошово-фінансової системи, послідовники ідеї свободи торгівлі, на прикладі економіки Англії доводили, що не завжди перевищення імпорту над експортом веде до відтоку дорогоцінних металів за кордон та знецінення внутрішньої валюти.

Слід відмітити, що учасники дискусії не були абсолютно категоричними у своїх поглядах. Протекціоністи не заперечували категорично історично визначеного аграрного характеру розвитку Російської імперії, не вимагали встановлення абсолютного бар'єру для імпорту, а лише прагнули переходу країни на новий, аграрно-промисловий рівень розвитку та намагалися підтримати ще слабкі галузі вітчизняної промисловості в умовах посилення іноземної конкуренції. У свою чергу, фритредери визнавали необхідність застосування протекціонізму в Російській імперії, проте наголошували на його тимчасовому та вибірково-характері.

Важливе місце в історії наукових поглядів на проблему міжнародних економічних відносин посідає концепція раціонального протекціонізму Д. Менделєєва, у контексті якої вчений вперше обґрунтував первинну та вторинну форму промислового протекціонізму, водночас заперечуючи їх з точки зору економічної доцільності та ефективності, та запропонував компромісну форму – так званий раціональний протекціонізм, в основу якого покладено принцип селективності (підтримка пріоритетних галузей промисловості) та тимчасовості (політика протекціонізму має бути чітко обмежена у часі) [8, с. 40–41, 46].

Важливим внеском у розвиток теорії протекціонізму стала концепція економічного росту країни С. Вітте, основана на форсованому розвитку вітчизняної крупномасштабної промисловості за посиленого державного регулювання економіки через механізм митного протекціонізму, інвестиційної політики, системи золотого монометалізму та масштабного залізничного будівництва [9, с. 14]. Як запоруку ефективної реалізації державного патерналізму вчений розглядав співвідношення державного інтересу та національної економічної стратегії. Співзвучними до позицій

С. Вітте були ідеї І. Янжула, який одним із перших у вітчизняній економічній науці теоретично обґрунтував доцільність та економічну ефективність іноземного інвестування як чинника промислового прогресу країни.

У системі фритредерських концепцій чільне місце належить підходу, запропонованому Я. Новіковим, який одним із перших ввів у науковий обіг поняття соціальних аспектів протекціонізму, наголошуючи на необхідності аналізу політики державного патерналізму не лише у макроекономічному вимірі (з точки зору впливу протекціонізму на загальний економічний добробут країни), а з погляду його наслідків для населення країни в цілому та окремої людини як економічного суб'єкта (споживача чи виробника) зокрема [10]. Важливе науково-прикладне значення має концепція економічного розвитку І. Озерова, у контексті якої вчений висловлює думку щодо необхідності державного покровительства сільськогосподарському та дрібному мануфактурному виробництву як організаційній основі розвитку ринкової економіки. За І. Озеровим, визначальними умовами ефективної реалізації політики протекціонізму в країні є розширення ємкості внутрішнього ринку та підвищення купівельної спроможності попиту населення.

Висновки і перспективи дослідження. Узагальнюючи, слід відзначити, що в контексті протекціоністсько-фритредерської полеміки кінця XIX – початку XX ст. були сформовані концептуальні положення, які можуть розглядатися як різні, контраверсійні моделі економічного розвитку країни. Відтак, запропоновані теоретичні моделі слід розглядати як чинник впливу на процес прийняття урядових рішень щодо вибору майбутніх сценаріїв економічного розвитку. Наукова полеміка між прихильниками протекціонізму та послідовниками фритредерства мала важливе науково-прикладне значення, оскільки сприяла обґрунтуванню концептуальних засад формування вітчизняної моделі протекціонізму. Зокрема, найбільш плідними у науково-прикладному значенні, на наш погляд, є концепція пропорційного росту елементів народногосподарської системи М. Бунге, концепція ефективного конкурентного середовища Л. Тенгоборського, концепція раціонального протекціонізму Д. Менделєєва, концепція державного покровительства малому бізнесу як організаційній основі еволюції капіталістичної економіки І. Озерова, концепція економічного росту С. Вітте.

Центральними проблемами в ході протекціоністсько-фритредерської полеміки стали визначення впливу протекціонізму на розвиток вітчизняної промисловості, сільського господарства, інтереси звичайного населення, його взаємозв'язку з фінансово-грошовою системою, його ролі у збільшенні продуктивних сил та посиленні суспільного збагачення країни, впливу на національну та економічну безпеку. Логічно обґрунтованими нам видаються погляди науковців-економістів, які, обстоюючи ідеї вибору того чи іншого формату економічної політики держави, не вимагали швидкого й негайного її впровадження запропонованих принципів, а наполягали на необхідності дослідження реальної ситуації з урахуванням особливостей історичного розвитку господарства країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – М., 1922. – 429 с.
2. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР: У 3 т. – Т. 1. Докапіталістичні формації / П. І. Лященко. – К., 1951. – 635 с.
3. Боднарчук Т. Л. Проблематика протекціоністсько-фритредерської полеміки середини XIX – початку XX століття / Т. Л. Боднарчук // Сучасні тенденції в економіці та управлінні: новий погляд : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 26-27 квітня 2013 року) / Східноукраїнський інститут економіки та управління. – Донецьк : ГО «СІЕУ», 2013. – 136 с. – С. 15–17.
4. Калиновский Б. О развитии и распространении идеи свободы торговли и применение ее к положительным законодательствам в главных западноевропейских государствах / Б. Калиновский. – СПб, 1859. – 219 с.
5. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М. Н. Соболев. – Томск, 1911. – 850 с.
6. Никольский С. О внешних таможенных пошлинах / С. Никольский. – Москва, 1865. – 124 с.
7. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности и об охранной системе, с изложением мнений разных писателей в защиту и против учения о свободной международной торговли. В 3 ч. – Ч. 2 / А. Ушинский. – СПб, 1858. – 86 с.
8. Менделеев Д. И. Толковый тариф или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Д. И. Менделеев. – СПб, 1892. – 730 с.
9. Виттэ С. Ю. Национальная экономия и Ф. Лист / С. Ю. Виттэ. – К.: Киев-слово, 1889. – 59 с.
10. Самнер У., Новиков Я. Заблуждения протекционизма / У. Самнер, Я. Новиков. – М.: Экономика, 2002. – 254 с.

REFERENCES

- Bodnarchuk, T. L. "Problematyka protektsionistsko-frytrederskoi polemiky seredyny KhKh – pochatku KhKh stolittia" [Problems protectionist-fritrederskoy controversy mid-nineteenth - early twentieth century]. Suchasni tendentsii v ekonomitsi ta upravlinni: novyi pohliad. Donetsk: SIEU, 2013.15-17.
- Kalinovskiy, B. O razvitii i rasprostraneniі ideі svobody torgovli i primeneniі ee k polozhitelnyim zakonodatelstvam v glavnykh zapadnoevropeyskikh gosudarstvakh [On the development and dissemination of ideas of free trade and its application to the positive legislation in the major Western European countries]. St. Petersburg, 1859.
- Liashchenko, P. I. "Dokapitalistychni formatsii" [Pre-capitalist formations]. In Istorіia narodnoho hospodarstva SRSR Kyiv, 1951.
- Mendeleev, D. I. Tolkovyy tarif ili Issledovanie o razvitii promyshlennosti Rossii v svyazi s ee obshchim tamozhennym tarifom 1891 goda [Explanatory rate or study on the development of industry in Russia in connection with its common customs tariff in 1891]. SPb, 1892.
- Nikolskiy, S. O vneshnikh tamozhennykh poshlinakh [On the external customs duties]. Moskva, 1865.
- Sobolev, M. N. Tamozhennaia politika Rossii vo vtoroy polovine XIX veka [Customs policy of Russia in the second half of the XIX century]. Tomsk, 1911.
- Samner, U., and Novikov, Ya. Zabluzhdeniia protektsionizma [Delusions of protectionism]. Moscow: Ekonomika, 2002.
- Tugan-Baranovskiy, M. Russkaia fabrika v proshlom i nastoiashchem. Istoricheskoe razvitie russkoy fabriki v XIX veke [Russian factory in the past and present. The historical development of Russian factory in the nineteenth century]. Moscow, 1922.
- Ushinskiy, A. O znachenii manufakturnoy promyshlennosti i ob okhrannoy sisteme, s izlozheniem mneniy raznykh pisateley v zashchitu i protiv ucheniia o svobodnoy mezhdunarodnoy torgovli [On the importance of the manufacturing industry and the security system, with the views of different writers in defense and against the doctrine of free international trade]. SPb, 1858.
- Vitte, S. Yu. Natsionalnaia ekonomia i F. List [National Savings and Liszt]. Kyiv: Kiev-slovo, 1889.